

EL COMPROMÍS AMB SÓLLER I MALLORCA DE GUILLEM COLOM I MIQUEL FERRÀ

Francesc Lladó i Rotger¹

RESUM

Miquel Ferrà i Guillem Colom es conegueren pels volts de 1909. Prest es feren amics i des d'aquell moment Ferrà tengué un bon corresponsal a Sóller i a Mallorca en la seva labor d'animació cultural i de lluita pel català i per la defensa del patrimoni natural i urbà. Junts participen en la campanya perquè no es tapi el torrent de Sóller i als Jocs Florals de La Nostra Parla de 1917. Colom, a vegades, el convida a passar alguns dies a Monnàber, on Ferrà aprofita per plasmar les seves vivències en algun poema o article que després publicarà a Barcelona. Colom també és l'intermediari entre Ferrà i Joan Marquès quan el primer edita, el 1920, *El Correu de les Lletres* i quan, una vegada desaparegut, intenta tornar-lo ressuscitar el 1925. També col·laboren junts en la defensa d'unes escales al portal del Mirador de la Seu que finalment no es dugueren a terme. Quan Colom publica els seus llibres, Ferrà en fa recensions i crítiques i Colom fa el mateix quan Ferrà publica el seu llibre de poesies *A mig camí*.

Una vegada passat el tràngol de la guerra, Ferrà retorna un sol cop a Barcelona per arreplegar els seus papers que havien quedat allà i no torna sortir de l'illa. Ara s'han girat les tornes, Ferrà és a Mallorca i Guillem Colom va a Barcelona a llegir els seus poemes amb una carta de presentació de Ferrà que mostra amb orgull el poeta solleric als seus amics catalans.

¹ Doctor en Filosofia i Lletres. <flado@hotmail.com>

Durant la postguerra participaran junts a Mallorca a les tertúlies literàries semiclandestines que es feien a Can Massot i a la casa ciutadana del propi Guillem Colom. Ferrà mor als 62 anys i Colom aprofita per donar-lo a conèixer a les noves generacions a través d'un article i una conferència.

En conclusió, una amistat que unien uns mateixos ideals que durà des que eren joves fins a la mort de Miquel Ferrà.

INTRODUCCIÓ

Guillem Colom i Miquel Ferrà foren dos poetes i animadors culturals que en la primera meitat del segle XX i en circumstàncies a vegades ben adverses, defensaren el nacionalisme, la llengua, el paisatge i els monuments de Mallorca en general i de Sóller en particular. Ferrà havia nascut el 1885 i Colom el 1890. Es conegueren l'any 1910.

Ens proposam explicar la relació d'amistat que mantingueren al llarg de la seva vida i com col·laboraren en les distintes lluites que es feren a Mallorca a favor de la llengua i de la terra en el transcurs de la seva vida. En el moment que es conegueren, Ferrà estava a punt de partir de Mallorca per qüestions de feina i ja no va tornar per residir-hi fins el 1936. El seu domicili habitual com a bibliotecari i director de la Residència d'Estudiants de Catalunya fou a Barcelona. Colom, en canvi, primer residí a Sóller, després es traslladà a Palma. Des d'aquests llocs, exercia de contacte de Ferrà amb Mallorca. Aquest darrer, malgrat la seva residència a Barcelona, no va abandonar mai la dèria de transformar Mallorca en el sentit de tornar-la més moderna i fer els seus habitants més conscients de les seves riqueses i peculiaritats lingüístiques, paisatgístiques i patrimonials. En aquesta tasca tengué en Colom un corresponent fidel que l'ajudava a plasmar alguns dels seus plans a Mallorca quan ell no hi era. Ferrà es queixava, a vegades, de la ineficiència i la calma dels mallorquins a l'hora d'emprendre qualsevol activitat i veurem que, a vegades, Colom és acusat d'aquesta calma però al mateix temps Ferrà assumia la part de mallorquí que li pertocava.

ELS PRIMERS ANYS

LA CONEIXENÇA. LES CAMPANYES AL SÓLLER. LES EXCURSIONS A MONTNÀBER

Miquel Ferrà i Guillem Colom es conegueren devers l'any 1910, segons ens conta el mateix Colom al llibre de memòries *Entre el caliu i la cendra*. Ferrà fou un bon amic, ho demostra el fet que Colom li dedicàs un capítol complet de les seves memòries.² Ferrà, en aquells moments, havia obtingut la llicenciatura en Filosofia i Lletres després de cursar la carrera de Dret. Es conegueren quan Ferrà preparava les oposicions a Arxius i Biblioteques i tenia vint-i-cinc anys, Colom en comptava només vint.

Colom no és gaire precís en la seva narració i la memòria, com s'esdevé sovint, li fa ajuntar una sèrie d'anys en un de sol. La narració de Colom ens serveix per assabentar-nos de les activitats quotidianes i els interessos i afeccions de Miquel Ferrà: les polèmiques periodístiques, l'excursionisme, la natació i el tennis. Colom diu que Ferrà «*estava preparant unes oposicions al Cos d'Arxivers, que mai no s'arribaven a convocar... Mentrestant, alternava la monotonia de l'estudi amb els versos i amb les seves famoses polèmiques periodístiques en defensa de "la ciutat qui se'n va". I encara li sobrava temps per anar a banyar-se al port tots els matins, jugar a tennis cada tarda i practicar l'alpinisme tots els diumenges i festes*».³

Segons Colom, qui el presentà a Miquel Ferrà fou Llorenç Riber, que seguidament els acompanyà a una tertúlia de «*casa bona*». Ferrà hi recita *Nadal* i *Nit de les Verges* i Colom un altre poema, però veient que no els feien cas, Ferrà digué «*Anem ja, que aquí fem nosa. Som el destorbafestes de la tertúlia*». Després d'acomiar-se de Mn. Riber i de la senyora de la casa se n'anaren. Quan passaren per davant ca na Maria Antònia Salvà, Ferrà proposà a Colom de presentar-la-hi i, com que no la hi trobaren, anaren a cercar-la a ca les germanes Penya, on Ferrà entrà com a casa seva –ens ho conta el mateix Colom– i li presentà Maria Antònia. Aquesta volgué que el novell poeta els llegís uns versos i Ferrà li insinuà que recitàs el sonet *Campanes de Tots Sants*. En acabar, la major de les Penya:

² Guillem COLOM, *Entre el caliu i la cendra. Memòries (1890-1970)*, Pòrtic, Barcelona, 1972, pàg. 213-221.

³ *Ibidem*, pàg. 213.

«exclamà amb aire astorat: Modernista! No us ho ha semblat, per la mostra?

La germana petita confirmà, no sense un cert recel, l'observació de la gran.

–Tant se val! –objectà Maria Antònia–. Cada dia crec menys en això que en diuen “escoles poètiques”. De poesia només n’hi ha una.

–Certament! –afegí Miquel Ferrà–. L’escola és l’accident i la poesia la substància! Davant les tendències d’ara, Maragall avui proclama:

La poesia tot just ha començat

i és plena de virtuts inconegudes.[...]

I així, tot conversant del moviment literari de Catalunya i de Mallorca i de les noves promocions que hi afloraven en aquell començ de segle, es féu hora de partir.»

Uns anys més tard, el 1914, quan Ferrà ja era a Barcelona, Colom li fa de contacte, a Sóller, de les campanyes que aquell duia a terme al setmanari. En aquest cas es tractava que el torrent que travessava el poble no es cobrís. Ferrà organitza tota una campanya des de Barcelona i Colom li ajuda des de la ciutat dels tarongers i fa d’intermediari entre aquell i Joan Marquès, director del *Sóller*.⁴ Això ho podem veure en una carta de Ferrà a Colom en la qual li diu que ha enviat articles a alguns diaris mallorquins, entre ells al *Sóller*, i que la premsa de Barcelona també en parlarà. Per altra part Ferrà li conta que s’ha cuidat que persones influents a Mallorca escrivissin alguns articles a la premsa mallorquina. També li diu que la Lliga d’Amics de L’Art farà una instància a l’Ajuntament de Sóller. Després li comenta que enviarà al *Sóller* allò que en diguin els periòdics de Catalunya i que ell es cuidi que es faci reproduir al setmanari i, fins i tot, li detalla com ha d’aparèixer en aquest periòdic. Que ho proposi al director, que ell ja n’hi ha parlat. Finalment li comana un article sobre el torrent i fotografies per publicar-ho a *La Veu de Catalunya*.⁵

Colom, fidel a l’amic i a la causa nacionalista es veu que fa totes les gestions necessàries i segueix al peu de la lletra les recomanacions de Ferrà i per això al *Sóller* apareixen, en una pàgina, tots els articles que es publicaven sobre el tema a distints llocs de Mallorca, del Principat i de l’estranger. Finalment aconseguiren que el torrent no es tapàs en aquells moments.

Guillem Colom li degué presentar la seva família a més de convidar-lo en diverses ocasions a la seva finca de Montnàber. A Ferrà li agradava molt

⁴ Vegeu: Francesc LLADÓ, *La lluita per un Sóller que no pogué ser. Noucentisme i nacionalisme al setmanari Sóller (1911-1915)*. Sóller 2008.

⁵ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 23-I-14.

fer excursions i quan venia de vacances aprofitava per recórrer Mallorca a peu i sovint anava a la finca que tenien els Colom devora el Puig Major. D'allà amb un o altre dels germans anaven a passejar o a escalar les muntanyes properes.

Una de les vegades que Ferrà accepta la invitació de l'amic és durant les vacances de Nadal de 1916. Ferrà queda impressionat del paisatge, el compara al Pirineu català i el dona a conèixer —tres anys més tard— als lectors de Catalunya en l'article «El Pirineu Mallorquí» que publica al *magazine* català *D'Ací i d'Allà*.

En aquest article explica com és Montnàber i la relació que té amb el seus propietaris:

«Montnàber, l'heretat de dos amics dilectes (en Guillem Colom, poeta de les rustiqueses senyorívoles, i el seu germà Bartomeu, l'intel·ligent defensor dels olivars mallorquins), és l'últim somris amb què Sóller despedeix els excursionistes que escalen el Puig Major d'en Torrella.

Més enllà, comença ja l'imperi dels boscatges negrems i els pins escabellats damunt el rocam caòtic.»

Tal volta Guillem no era tan excursionista com el seu germà, perquè Ferrà conta una excursió que va fer precisament amb Bartomeu. Ho conta d'aquesta manera:

«Fa tres anys que vaig pujar a Montnaber, a viure uns dies hivernals en plena muntanya, en companyia d'en Bartomeu Colom. La neu clapava els cims, i el desembre congelat hi estenia ses boires. Pujàrem coma de n'Arbona amunt, fins al coll més alt que flanqueja el Puig Major, vorejant les cases de la neu sepultades sota un gruix de vint-i-cinc pams, i travessant clapisses i roquissars, baixàrem costa a través, pel coster qui mira a Lluc, fins a les cases de Son Torrella. [...]

Una plovisca glacial ens assotà la cara tot el dia. Regalimaven les penyes i els negres troncs colossals dels pins de les altures, que ençà i enllà escalaven la muntanya com una avançada heroica. Davant el portal del mas, uns brancams despullats es torcien enmirallant-se dins el glaçat cristall que desbordava d'un safareix, i un herbei xop foradava a redols el llençol esparracat de la neu.

Els cims fumejaven. Allà dalt el de Massanella abocava ses neus foses en cascada llarga i minsa per la regata dels espadats altíssims, ençà de Coma-freda. Damunt Turitxant de Dalt, la boira s'esqueixava en les agulles calisses, cairades i agudes com punxons, qui ericen el coster del Puig Major per aquella banda, i, sobre les ressoleres del peu convertides en congesta, travessava una àgil processó de cabres salvatges de cama fina i airosa silueta.

El torrent del Gorg Blau, eixit del freu, bramava per allà baix, escumejant de timba en timba cap a l'avenc paorós de l'Entreforc.

Unes hores d'abril passades a sa vorera, dins el pla daurat i melencòlic d'Aumalluig (murmuri de limfes, claps d'alzinar druídric, verdor de conradissos dins una Tebaida grisa i pedregosa), em vingueren a la memòria.

Seguirem per Ca els Reis pel camí de la Calobra. A mitja tarda obiràvem de dalt estant, les crestes de la rivera, i la llum mancava ja al passar per la Coma Fosca, el paratge més ombrívol i feréstec de tota la muntanya mallorquina, imponent a aquella hora amb les seves sinistres reconades, habitades per negres teixos solitaris.

Nit closa, sota una pluja batent i il·luminant-nos amb atxes que escampaven entorn una resplendor fantàstica de foguera, travessàvem de retorn a les cases, el bosc de Bonnàber, havent donat aquell dia al Puig Major la volta completa.

L'endemà, obrint a trenc d'alba la finestra de ma cambra, me sobtà un estrany silenci. Nevava. Per dins el brancam d'unes alzines colossals, vermellejava opacament la cortina de roca del Puig, enfarinat a tots els relleixos.

Sota el blanc papalloneig de les flobies baixàrem de la muntanya cap al poblet de Biniaraix, apinyat dalt son turó de pessebre entorn del campanar graciós i punxagut».⁶

Ferrà també explica les masies que són més amunt de Montnàber i la vida que allà porten els pastors tant a l'hivern com a l'estiu amb aquestes paraules:

«Com dir la freda desolació d'aquestes masies rònegues, perdudes en el més alts replans de la muntanya, dins un desert de pedra, a les quals donen el sostre baix i els murs de pedra seca un aire de sestadors. Els casats de Coma-Freda, Cúber, Son Torrella, romanen sols a l'hivern i sovint tancats, sota la guarda d'un pastor a qui només la companyia del ca fidel (els ramats són ara lluny, emigraren per Sant Miquel o per Tots Sants cap als pasturatges de la plana) dóna un poc de calor humana, vora la llar ennegrida que flameja dia i nit en l'obra buida enyorant el ritus de la família».

L'article, amb fotografies fetes pel mateix Miquel Ferrà, ens il·lustra del que suposava per a ell la muntanya mallorquina i com donava a conèixer Sóller i la seva estimada Mallorca als catalans, subratllant la continuïtat, malgrat la separació de la mar, entre les terres catalanes i les mallorquines. Ens dóna finalment una imatge bellíssima de la Serra de Tramuntana i dels seus pobladors, de la seva flora i fauna: cabres, alzines, pastors, excursionistes, limfes...

⁶ Miquel FERRÀ, «El Pirineu Mallorquí», *D'Ací i d'Allà*, febrer de 1920, núm. 2, pàg. 150-154.

JOCS FLORALS DE NOSTRA PARLA⁷ (1917)

L'any 1916 s'havia fundat, als Països Catalans, l'entitat Nostra Parla per impulsar la unitat de la llengua catalana. Malgrat que Ferrà no consti entre els membres organitzadors, és segur que té molt a veure en la seva impulsió.⁸ De fet, intervé en l'organització dels Jocs Florals que el 1917 aquesta entitat celebra a Mallorca.⁹ Ferrà en redacta la convocatòria i, juntament amb Joan Pons, té cura de l'organització dels Jocs des de Barcelona. Com altres vegades Colom l'ajuda des de Mallorca.¹⁰

Ferrà anima l'amic Colom a participar als Jocs i li suggereix que no deixi d'enviar poemes, encara que hagi expirat el termini. Li fa saber també que aviat li podrà enviar el seu llibre de poemes i li fa comentaris polítics quan li comenta que «*l'horitzó polític està completament tancat. Ningú pot preveure lo que passarà*».¹¹

La participació en l'organització dels Jocs, l'amistat amb Guillem Colom i l'esforç que feien per comptar amb literats catalans de prestigi, constitueixen el contingut d'una carta, plena d'ironia, que envia a Guillem Colom a finals de setembre. La transcrivim per la seva curiositat:

«Estimat Guillem

T'havem de confessar un crim del qual ningú sinó tu ens pot absoldre. Depèn d'un gestu teu el que anem a la forca. El faràs? Vull creure que no!

Hem fet una atrocitat. No sabem com dir-t'ho. Perdó!

Es el cas que tu tens un premi, i, maquiavèlicament, n'hem volgut donar un altre a n'En Sagarra, qui havia deixat espirar el plaç d'admissió sense enviar als Jocs.

Com fer-ho?

Caldrà confessar-t'ho. Per pietat, crema la carta tot d'una, no fós que se'n enteràs la justícia!

Hem agafat uns versos d'En Sagarra. Hem escrit en el lloc del títol: *Himne a la muntanya* i hem suplantat la teva composició qui quedava sense premi.

⁷ Per a més informació sobre aquesta entitat, vegeu Isabel GRAÑA, *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)*, Pub. Abad. Montserrat, 1995.

⁸ Isabel GRAÑA, *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)*, Pub. Abad. Montserrat, 1995. Per a aquesta qüestió vegeu la pàg. 53 i pel que fa a aquests Jocs Florals i el paper que hi jugà Ferrà, vegeu pàg. 53-57.

⁹ Carta de Miquel Ferrà a Joan Alcover, Barcelona, 7-VI-17. La carta no indica l'any però és aquest.

¹⁰ Segons es desprèn de la seva carta a Joan Estelrich de 15 de juny de 1917, en què contesta a la seva sol·licitud d'informació i també a Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 9-VII-17.

¹¹ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 9-VII-17.

Mea culpa, mea maxima culpa...

Ara, de tu sol i de la teva clemència, depèn que aquests Jocs nostres no s'acabin pitjor que els de Camprosa.

Fés per la Pàtria, pels teus amics, pels nostres fills, damunt els quals recauria, si es sabés, l'afronta i l'ignominia d'aquest acte, el sacrifici del silenci. Sies generós, perdona'ns, no ens delatis!

Tots nosaltres estam disposats a fer per tu una atrocitat semblant el dia que't vegis en el càs tristíssim en què's trobava el nostre amic Sagarra, sol i rosegant-se els punys de desesperació, en les tenebres exteriors mentre vosaltres us anaveu a assentar en el convit dels immortals voltats de resplandors de glòria.

Si això no bastava a commoure el teu bon cor, que no dubt que bastarà, pensa que ha estat també l'idea de fer que Catalunya està en els nostres Jocs lo més dignament representada, qui ens ha mogut primerament a aquest acte punible. Direu *que el fin no justifica, etc.*, [...], però des que els militars es surten de la llei, les coses a Espanya van d'aquesta manera. Fes-te'n càrrec. *Los cauces de la legalidad* no ens basten en aquests temps que corren». ¹²

Tots aquests petits afers demostren els esforços dels dos amics per fer possibles aquests actes i les gestions subreptícies que calien per assegurar una bona presència de literats de tot el domini català.

A finals de juliol de 1917, Ferrà es desplaça a Mallorca i torna ser convidat per Guillem Colom a passar alguns dies a Montnàber i fa excursions pels voltants amb els companys i ho conta a una carta que escriu al seu amic Lluís Nicolau d'Olwer. En la carta es traspua com veu Ferrà Mallorca en aquells moments i com segueix enamorat del seu paisatge que vol compartir amb l'amic català:

«Per Mallorca, calma, idiotisme creixent dels cacics i optimisme nacionalista dels joves.

Vaig esser a Montnàber amb En Colom i Mr. John. ¹³ Boscos, pics, nius de voltor, estupends!.. Vaig donar mitja volta al Puig major per la vessant oposada al Pla de Cúber, descobrint-hi tals paisatges, que s'imposa, Nick, una excursió hivernenca; perquè tot quant hem vist junts queda pàlid devora aquells cingles. Amb neu, han d'esser per entusiasmar el propi senyor Mora!

Però lo més notable, i que us tindrè de referir verbalment per pedres menudes, fou la nit passada al ràs, perduts i sense queviures, dins uns roquissars esquerps vehins del Torrent de Pareys amb En Joan Sureda.—So estat també a la cala de Deyà, inoblidable. Tot un dia hi vaig restar sol, fent de selvatge, i menjant sopes amb aquells pescadors famosos, dins llur mateixa cabana». ¹⁴

¹² Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 27-IX-17.

¹³ Joan Sureda Bimet, que més endavant és citat amb el seu nom i llinatge.

¹⁴ Carta de Miquel Ferrà a Lluís Nicolau, Mallorca, 20-VIII-17.

EL CORREU DE LES LLETRES I L'ALMANAC

L'any 1920 Ferrà decideix publicar una nova revista, el *Correu de les Lletres*,¹⁵ a Sóller i com que és a Barcelona, confia en Guillem Colom perquè li faci de contacte amb Joan Marquès i amb el fill d'aquest, Miquel. Es veu que en aquests anys parlen de les possibilitats i de l'eficiència de l'acció dels nacionalistes a Mallorca. Amb motiu de la desaparició del *Correu* —el 13 d'abril de 1922— i del perill que desaparegui també l'*Almanac de les Lletres*, poc temps després d'haver nascut, Ferrà escriu a Guillem Colom en aquests termes plens de pessimisme pel que fa a la minoria que lidera:

«T'escriu al vol. Jo som pessimista per un altre cantó. He cregut sempre en l'eficàcia *relativa* però real d'una intervenció *seguida i coordinada* per part de la nostra minoria. Però aquesta és anàrquica, incapaç d'un treball modest i constant, incapaç d'ordre, incapaç d'administració, *voilà*. Per això és mort o està enrocant el *Correu de les Lletres* petita llevar viva que hauria pogut amb el temps desarrotllar-se, i per això tardam un any a saldar uns comptes tan simples com els de l'*Almanac* de l'any passat, (i ho dic jo que en tenc part de culpa. Vos enviaré la liquidació de Barcelona).

Ben pensat que facem el d'enguany per prim i modest que sia. Me cuidaré de replegar lo que pugui d'original català. Vet aquí lo primer que he pogut haver, procuraré cloure aquest mes les admissions. [...]

Tenia plans per aquest Nadal. Però em sembla, diga-hu an En M. Marquès, que l'organització de l'agitació, l'hauré de deixar per més endavant, supeditant-la sempre a la publicació dels dos n° atrassats d'enguany del *Correu de les Lletres*».¹⁶

Amb aquesta carta veiem perfectament la direcció de Ferrà sobre tots aquests assumptes i les converses que tenia amb Guillem Colom sobre temes referents a Mallorca i al nacionalisme.

L'octubre de 1925, tres anys després de la seva desaparició, Ferrà i d'altres intenten ressuscitar la revista. A través d'una carta a Joan Marquès podem intuir com havia funcionat la publicació els anys anteriors i la intervenció que hi tenia Guillem Colom:

«Digui: no podríem ressucitar el *Correu de les Lletres*? Vosté tendria el 15, enviat per En Joan Pons i per mí, tot l'original del n° que sortiria a fi de més, i nosaltres li respondríem de la despesa que ocasionàs el tiratge apart. Si vol, farem un n° dins el desembre, per completar la dotzena, i pel gener continuarem

¹⁵ Per aquesta revista vegeu Francesc LLADÓ, *El "Correu de les Lletres" i Miquel Ferrà* dins *I Jornades d'Estudis locals a Sóller*, Sóller, 2007, pàg. 193-210.

¹⁶ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 22-XI-22.

la sèrie, amb idèntic aspecte tipogràfic. Res de tipos nous. Me contesti an això, que m'interessa vivament la seva resposta. Les proves les corregirien vostès, o amb En Guillem Colom. Nosaltres ens limitariem a triar escrupulosament l'original».¹⁷

EL POEMA NARRATIU ÀGUILLES DE GUILLEM COLOM

L'any 1920 Guillem Colom publica *Àgüiles*, Ferrà en fa un comentari a l'article «*Àgüiles* de Guillem Colom».¹⁸ En aquest article Ferrà aprofita per ironitzar sobre el bon concepte de Mallorca que tenen els mallorquins, i conta que una vegada, anant a veure un niu de voltors buit a Montnàber amb Colom es demanaven els dos si aquest mallorquinisme pintoresc podia contenir tota l'ànima de Mallorca, i des d'aquell moment Colom s'endinsà dins la història de Mallorca, que Ferrà ironitza dient que és un idil·li. D'aquesta acció de Colom i de les bones arts de Can Guasp i de Joan Pons, director artístic del volum, ha sortit *Àgüiles*. Ferrà fa una crítica a la temàtica dient que no acaba de veure l'executòria dels cavallers bandits protagonistes, ni que en Jaume, el protagonista, fos un ciutadà conscient i bo. De tota manera, Ferrà es felicita que Colom s'hagi aventurat dins dels «*campes oblidats de la Història de Mallorca, plens de suggestió tràgica i ombrívola, on només hi era entrat en Quadrado amb el fanal de la investigació, i amb pinzellades mistralianes haja vingut a continuar la sèrie dels grans plafons qui decoren el palau de les nostres Muses*». Ferrà li dona l'enhorabona i li aconsella no repetir la prova car «*de poemes narratius en set cants, als poetes lírics no més les convé fer-ne un. Que tanqui ara Mistral i obri Ronsard. El verger d'En Guillem Colom abunda en flors exquisides i en fruits qui semblen flors. Que de tot en vaja fent rams, molt ben composts, maldament hi mescli qualche flor de penyal, ja que tant li agraden, i amb motiu*». Malgrat el consell, Ferrà no tanca aquesta porta, però posa com a condició que Colom s'hagi inspirat bé.

Guillem Colom és, en diverses ocasions tema de les cartes de Ferrà a Maria Antònia Salvà, en parla quasi sempre en to de broma. En podem donar dues mostres. La primera és quan Ferrà, Maria Antònia Salvà i altres escriptors reben un llibre del poeta armeni Hrabd Nazriantz. Ferrà diu:

¹⁷ Carta de Miquel Ferrà a Joan Marquès, Barcelona, 28-X-25.

¹⁸ *Sóller*, 24-VII-20.

«I qui també l'ha rebut, i casi s'és enmalaltit de l'emoció, és En Guillem Colom, qui de resultes diu que està a punt d'escriure una tragèdia. Ja veig els voltors del Puig Major qui s'empassolen en Jaume!»¹⁹

A la segona Ferrà ple d'esperança diu a Maria Antònia:

«Ja veuràs, com a pesar den Verga i els bolxevics, tornarem fer florir això. En Costa i tot surt del fons de la Sèu per proclamar solemnement En Colom àguila capdal i sucesor, a Sóller, conjuntament den Tambó i de Prometeu. Estic segur que sa mare ho conta a tothom».²⁰

LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA

MONUMENT AL BISBE CAMPINS. EXPOSICIÓ DE LLIBRES CATALANS A TOLOSA

Quan el 1925 s'erigeix a Lluc el monument al bisbe Campins, Ferrà des de la distància el critica en un article²¹ i demana als encarregats del monestir que no vegin en les seves crítiques més que el desig de guiar el gust i l'interès de tots per la conservació i la depuració del valors tradicionals. Per altra banda, apel·la al seu gust, sentiment patriòtic i pietat i demana que la litúrgia sigui en llengua catalana.

Colom escriu un article en aquest mateix sentit i Ferrà, en una carta que li dirigeix li diu que és perfecte i li recomana que s'asseguri que el llegeixin a Lluc i al Palau. També li recomana que en Ramis Togores el faci reproduir o en parli a *El Día* que diu que és l'únic diari que serveix l'ideal, malgrat sia per simple liberalisme. Acaba la carta dient:

«Quina tristesa fan *els nostres* en aquest país!

Parlarem de tot quan vengui, en vistes a realitzacions immediates. Es precis que s'acabi aquest abandó sistemàtic de posicions a tots els adversaris».²²

Aquí veiem els dos amics junts defensant les mateixes coses i la direcció de Ferrà que indica a Colom tot el que ha de fer per donar difusió al seu article i que no quedi en l'anonimat. També li parla de realitzacions immediates

¹⁹ Carta de Miquel Ferrà a Maria Antònia Salvà, Son Roca, 30-IX-20. Jaume és el protagonista d'una de les obres de Colom.

²⁰ Carta de Miquel Ferrà a Maria Antònia Salvà, Barcelona, 13-XI-20.

²¹ «Caminos de la sierra. El Santuario III», *El Día*, 8-IV-25.

²² Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 30-XI-25.

per fer front, quan Ferrà vengui, a l'assumpte del monument, que no li agrada gens ni mica.

L'any 1924 s'ha de fer una exposició de llibres catalans a Tolosa de Llenguadoc. L'organitza Mr. Bertrand director de l'Institut Francès de Barcelona, amic de Ferrà. Aquest intenta que Mallorca hi participi amb els seus llibres i amb aquesta finalitat demana a Guillem Colom que se'n cuidi de Mallorca estant:

«Apart del gratíssim record que vaig dur de Montnàber, te volia comunicar que es fa una exposició de llibres catalans a Toulouse que pot tenir certa transcendència, i que necessitam un cònsul a Mallorca, que hauries d'esser tu, (combinat amb En S. Galmés, amo in-partibus de les obres de R. Lull). Es tracta de fer enviar a Mr. A. Bertrand, [...] totes les obres impreses a Mallorca o d'autors mallorquins (en català) que puguen haver, en presteu per l'exposició o com a donatiu per la Biblioteca Catalana que es crea a Toulouse. Cal cuidar-se dels editors dels pobles: M. Duran, A. Ferrer, Marquès de Sóller.

Comptam amb tu? Diga'm que sí i pos fil a l'agulla *donant tota la pressa*. T'ho pagarà la Pàtria».²³

ELS LLIBRES DE POEMES *L'AMOR DE LES TRES TARONGES DE COLOM I A MIG CAMÍ DE FERRÀ*

L'any 1925 Miquel Ferrà escriu un article sobre el llibre de Guillem Colom, *L'amor de les tres taronges*.²⁴ En aquest article, Ferrà parla de la innovació temàtica dels poemes de Colom, que han introduït la història mallorquina i la llegenda popular en els seus episodis més sinistres. Episodis que tenen lloc a la serra mallorquina, que a vegades no és prou obscura per ambientar els personatges de les revoltes, del comte Mal, d'en Joan de l'Os i el Diable, del Dolor i la Mort. Ferrà diu que a aquests personatges els anirien molt millor els escenaris del Puig Mal i les Guillerries. A causa d'això, Ferrà comenta que si havia de triar un poema, no triaria aquells que vénen de la tradició catalana i que emparenten Colom a Sagarra, sinó el de *El Diable i la Donzella*. En l'art i la bellesa d'aquest poema hi veu Ferrà alguna cosa de *Lis Isclo d'Or* de Mistral. També diu que en la descripció del molí, hi veu influències de Daudet. Parla també de la sobrietat del poeta en aquest poema en concret.

Després diu que l'obra poètica de Colom evoca l'hort de la seva possessió de Montnàber, on, sense moure's, pot viure des del dramatisme del monstre

²³ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Ciutat, diumenge de Pasqua 1924.

²⁴ *El Día*, 24-VI-25.

de la serra, fins a la delicadesa de les petites flors, el dolor de les postes de sol morades i el mateix sentit transcendental del paisatge com en els poemes *La Cinia*, *El Lai*, i la *Cançó del llaurador*. Ferrà diu que aquest darrer poema evoca més el tràgic *Cavador* de Guerra Junqueiro que la cançó suau de Maria Antònia Salvà.

Finalment, ressalta el poema *Cobles del Vianant*, que compara amb una de les millors composicions de M. S. Oliver. Ferrà torna a destacar la innovació que representa tot el llibre dins el patrons de l'Escola Mallorquina. Per acabar, després d'exaltar l'elegant i natural seguretat del poeta, li critica el fet de no haver seguit el seu propi gust, deixant anar escrúpols aliens. Això ho fa quan accepta formes arcaiques de mesurar els versos, per fugir de contraccions que –segons Ferrà– no ho són. Per a ell, per exemple, el vers «*Trescava amb peu igual*» té set síl·labes i no vuit. Però diu que això, si és cert no té importància devora tot el gran valor del llibre.

Però no és només Miquel Ferrà que critica els llibres de Guillem Colom, sinó que aquest fa el mateix quan Ferrà publica, el 1926, la seva obra poètica més important. Colom escriu al *Correo de Mallorca* l'article «Miquel Ferrà i son llibre **A mig camí**», que és reproduït al *Sóller*.²⁵ Miquel Ferrà li ho agraeix amb aquestes paraules, definitòries del seu concepte de crítica literària: «*T'agraesc coralmment el teu generós article damunt el Correo, que no té més defecte que esser superior al llibre. Prenent aquest article per model, podria definirse la crítica: "La interpretació d'un poeta per un altre". M'ha afalagat molt la veritable "comprensió["] que hi he trobat. Gràcies*».²⁶

Colom també contribueix a donar idees a Ferrà tal com es desprèn de la carta de 1926 en la qual Ferrà li parla de les moltes feines que té i que malgrat que li agradi la idea de Colom, que deu ser sobre *l'Almanac de les Lletres*, no la pot dur a terme. Ferrà diu: «He estat abrumat de feines de tota classe. Això ha fet que no escrigués An En Joan S. Pons, absorbit per mil altres coses; i no és que no m'agradàs la teva idea! Un altre any ho prepararem, si Deu ho vol amb més calma. He enviat lo meu i lo dels col·laboradors catalans, que és d'una insignificància desoladora. Però cal fer l'*Almanac* com cada any! No me n'han enviat proves, i del follet tampoc».²⁷

²⁵ Guillem COLOM, «Miquel Ferrà i son llibre **A mig camí**», *Sóller*, 27-VII-26.

²⁶ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 29-XI-26.

²⁷ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 29-XI-26. «El follet» fa referència a *Por el decoro artístico de Palma*, Sóller, 1926.

DEFENSA DEL PROJECTE D'ESCALES DEL MIRADOR DE LA SEU DE GUILLEM FORTEZA I RAFAEL MASÓ

L'any 1922 l'Ajuntament de Palma aprovà un projecte d'escalas que pujaven a la Seu des de damunt la murada i que havien de situar-se enfront del portal del Mirador perquè aquest pogués ser vist amb perspectiva. El projecte era de dos amics de Miquel Ferrà: Guillem Forteza i Rafael Masó. Amb la Dictadura, el projecte va quedar sense realitzar i l'any 1926 estaven a punt de construir-se unes altres escalas que no estaven davant el portal del Mirador, i que havien estat dissenyades per l'arquitecte Gaspar Bennàssar. En saber el grup de Ferrà i la Lliga dels Amics de l'Art que no es realitzaria el projecte de Guillem Forteza –a favor del qual feia molts anys que lluitaven– varen decidir publicar un fulletó²⁸ que explicàs la història i que es posàs a favor del projecte de Forteza i en contra del de Bennàssar. Es veu que la lluita va ser molt aferissada. Ferrà i els seus lluitaven contra el caciquisme exercit per l'arquitecte Bennàssar, que es veia afavorit per la Dictadura. Ferrà era a Barcelona i dirigia l'operació però ho havia de fer a través dels seus amics de Palma i un d'ells era Guillem Colom. Per veure la implicació del poeta solleric en aquest afer, basta veure la carta que li dirigeix Ferrà el 1926 en la qual li fa mil encàrrecs –alguns molt mals de complir– per tal que el fulletó es faci amb tota cura i hi surti tot allò que Ferrà ha planificat des de Barcelona.²⁹ Ferrà de Barcelona es queixa que els amics mallorquins no fan el que toca i que el fulletó sortirà quan ja no tenguí cap raó de ser. Aquesta calma mallorquina, inclosa la de Colom, la comenta Antoni Salvà, germà de Maria Antònia, en una carta que escriu a Miquel Ferrà que, al seu torn, havia escrit una postal a l'amic Francesc de S. Aguiló, recordant-li el que havia de fer. Antoni Salvà li diu des de Palma: «Abans d'ahir, dinat al círculo, vaig parlar amb En Colom que havia vingut de Sóller i cercava veure en Forteza per lo del follet de les escalas de la seu. Mes tard vaig veure també en Francesc de S. Aguiló que també em digué que cercava en Forteza pel mateix objecte, i duia una postal teva en la mà. Em va dir n'Aguiló que en Forteza no estava gaire bé de salut i que no hi havia qui el fes moure un pèu. Qui sent en Colom diria que és ell l'activitat mateixa, i qui sent n'Aguiló creuria que en Colom no fa res més que cuidar de la seva hisenda. Amb tot i amb això, lo que es fa amb una activitat impropri de Mallorca és l'escala den

²⁸ Aquest fulletó duia per títol *Por el decoro artístico de Palma*, Sóller, 1926.

²⁹ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 15-XI-26.

*Bennassar, fins el punt de que no dubtaría que estàs llesta per a nadal. Tenc por de que quan surti el dixós follet hagi ja passat l'oportunitat i seria una llàstima».*³⁰

Davant aquesta situació Ferrà pren les regnes amb l'única arma que podia utilitzar des de Barcelona, els seus articles periodístics. N'escrui a *El Día* una sèrie amb el títol d'«*El portal del Mirador declarado inexistente*»,³¹ on critica durament tant el projecte de Bennassar com la seva funció d'arquitecte municipal. L'acusa de la perniciosa tendència arquitectònica de la ciutat i li alaba els projectes en els quals creu que ha encertat.

El 1927, finalment veu la llum el fulletó editat per la Lliga d'Amics de l'Art, que relata tota la història dels projectes de Forteza i Masó sobre les escales del Mirador.

La publicació és patrocinada pels socis de la Lliga d'Amics de l'Art i el mes d'agost de 1927 el propi Ferrà hagué d'encarregar a Guillem Colom que reunís els doblers. Enfeinadíssim, quan ve a passar les vacances d'estiu a Palma deu assabentar-se que el fulletó, editat a la impremta Marquès de Sóller, no està pagat. Des de Son Roca escriu a Guillem Colom en aquests termes:

«Quan ja ni hi pensava, creient que els amics havien reunit la suma necessària per pagar el follet dels *Amics de l'art* i que tot estava arreglat, m'arribà a Barcelona aquesta lletra den Marquès, que em deixà fred. Imagina, si ell considera el follet com un encàrreg meu particular, lo que haurà pogut pensar de la meua formalitat...

Ara només te suplic que em diguis si vols cuidar-te tu de recullir les quotes (deus conservar la llista que férem junts), de mans dels amics que fàcilment pots veure cada dia quan sies a Ciutat, o si vols que jo me'n cuidi quan torni per Nadal, avançant ara els doblers, si En Marquès té interès en cobrar tot d'una.

Li escric dient-li que tu el veuràs. Posa'm un mot. Seré aquí fins dia 30. Són 20 amics a 20 ptes. quants n'hi ha a Sóller? Serà un en Marquès mateix? Tens rebuda la meua quota?»³²

La carta és prou indicativa del funcionament de la Lliga d'Amics de l'Art a Mallorca i de la desídia de molts dels seus membres responsables.

³⁰ Carta d'Antoni Salvà a Miquel Ferrà, Palma, 14-X-26.

³¹ «El portal del Mirador declarado inexistente», *El Día*, 21-X, 30-X, 11-XI i 25-XI de 1926. Aquests articles són publicats també al *Sóller*, 30-X, 6-XI, 20-XI i 27-XI de 1926.

³² Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Son Roca, 25-VIII-27.

JUNTS A LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA. EXCURSIONS

L'any 1928 trobam Miquel Ferrà i Guillem Colom votant junts en una Junta de l'Arqueològica³³ en la qual hi ha una lluita entre els membres que són clergues i representen a l'Església³⁴ i alguns del grup de Ferrà.³⁵ Els clergues perden i provoquen la dimissió de la Junta.

El dia 14 de desembre de 1928 s'elegeix una nova Junta Directiva. És derrotat el grup de clergues i triomfa, atesos els membres que són elegits, el grup proper a Ferrà i Colom que són la gent que fa *La Nostra Terra*.³⁶

Encara els trobam junts en una altra empresa cultural que té relació amb la Residència d'Estudiants. Miquel Ferrà juntament amb Guillem Colom i Joan Estelrich intenten dur a terme l'edició del que ells anomenen els *Privilegis*.³⁷ És un assumpte llarguíssim que al final no té èxit i sembla que Ferrà, una vegada més, és víctima de la calma mallorquina.³⁸

També en aquests moments Guillem Colom és a punt d'editar el seu llibre de poemes *De l'alba al migdia*, a Ca n'Altès de Barcelona. Ferrà, que resideix a la capital catalana, és el darrer encarregat de l'edició i li suggereix algunes alternatives per millorar alguns versos. Fins i tot, en casos extrems i per manca de temps es permet corregir-li algunes errades. A través de les car-

³³ BSAL, tom XXII, pàg. 322-323.

³⁴ «[...] els Srs. Pasqual, Quetglas, Esteve, Caimari, Sanxo (M.I. Sr. Antoni) Alcover i Singala»

³⁵ «[...] els Srs Garau, Galmés, Aguiló (A.) Busquets, Salvà, Forteza, Pons (M. Antoni), Llabrés, Aguiló (F. de S.), Colom, Ros, Sans, Vidal, Ramis D'Ayreflor (Josep), Ferrà (M), Llull, Ferrà (B), Verger, Darder, Pons (J), i Sanxo (Pere Antoni)»

³⁶ En efecte, la nova composició és la següent: Faust Morell, president; Guillem Colom, secretari, i Andreu Crespi Salom, José Quiñones, Jaume Busquets, Juan A. Fuster i Valiente, Bartomeu Ferrà, Vicente Juan, A. Mulet Gomila, Luís Amorós, Vicente de Sant Jordi i Sàenz, vocals.

³⁷ Suposam que es tracta d'una de les parts del Pla de Publicació dels Furs de Mallorca, el primer grup dels quals era el *Llibre dels Privilegis*, encarregat per la Diputació al diputat Sr. Socías, i d'acord amb J. M. Quadrado, que els havia descobert, i Estanislau de Kosca Aguiló. D'aquest Pla, aprovat el 1898, se n'havia editat algun grup com el de Sa Garriga i el de Llagostera. (Informació facilitada per Fausto Roldan, director de la Biblioteca March. Em diu que sobre aquest llibre hi ha informació al núm. 12 de la col·lecció Panorama Balear, però que no cita aquesta possible edició). És probable que ara Ferrà i els seus amics de l'Arqueològica intentin dur a terme aquesta edició i que, estant-hi Estelrich implicat, el projecte estigui subvencionat per Francesc Cambó.

³⁸ Cartes de Miquel Ferrà a Guillem Colom, 29-V-29, 6-VII-29 i 6-VII-29.

tes a Guillem Colom podem seguir aquestes correccions.³⁹ També l'aconsella sobre el moment oportú de treure el llibre. A més, com a bon amic, li confia el seu estat de cansament i preocupació: «*No extranyis el meu retràs en escriure't. Les feines m'han absorbit, i avui mateix estic cansat, sota el pes de l'insomni i de greus preocupacions. Si vols pau, no fundis Residències...*».⁴⁰

Finalment, en fa la crítica a *La Nostra Terra*. Quan rep el llibre, l'agraeix a Colom juntament amb la dedicatòria i li diu: «*L'edició fa molt bon efecte. Del contingut, ja saps tot el bé que en pens, i que diré als lectors de "La Nostra Terra"*».⁴¹

Ferrà, quan ve a Mallorca li agradaria poder passar moments agradables amb els amics i Guillem Colom és un d'ells. Però les vacances passen amb rapidesa i Ferrà es veu obligat a passar molt de temps amb sa mare, que es va fent major. Això passa a principis de 1929. Després de les vacances de Nadal, Ferrà confia aquests problemes a l'amic: «*A la fi vaig partir sense venir a Sóller. Vaig sebre que m'hi esperàveu, i em dolgué de veres no poder passar amb vosaltres unes hores, de cara a les neus blanques. Però ja saps que els dies que som a Mallorca vull viure per ma mare, i com a ella li va fer una mica de por el fred del camí desistirem de l'excursió. El capvespre del diumenge així mateix arribàrem al Coll amb l'auto tancat d'En Guillem Forteza. Tocàrem a les cases del Teix: vaig pensar en tu*».⁴²

A principis de setembre d'aquest mateix any, Guillem Colom el convida a passar uns dies a Sóller. Ferrà li contesta que ja és massa tard, perquè el dimarts se'n va cap a Barcelona i no és lliure de fer el que vol. Malgrat això, ja havia gaudit de la serra de Tramuntana, tal i com li explica:

«*La teva me trobà de partida cap a Lluch, amb En Bartomeu i els meus. Anàrem al Torrent per Escorca, a Cosconar i a la font del Pedregaret. No oblidarem el bany que prenguérem dins els gorcs —vertaders estanyols, d'una meravellosa profunditat i transparència—, d'un poc més avall de l'Entreforc, on l'aigua ens impedí d'entrar.*

Si no has vist el Puig Major des de Cosconar, encara no l'has vist. El veuen arrancar materialment des de l'entreforc, tot ell un hòrrid pedrenyal.

*Ja en parlarem.»*⁴³

³⁹ Cartes de Miquel Ferrà a Guillem Colom, 24-V-29, 29-V-29 i 20-VI-29.

⁴⁰ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 6-VII-29.

⁴¹ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Son Roca, 1-IX-29.

⁴² Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 11-I-29.

⁴³ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Son Roca, 1-IX-29.

LA REPÚBLICA

CENTRE AUTONOMISTA DE MALLORCA

Des de principis de 1930, i abans de la caiguda de la Dictadura, Miquel Ferrà promou la formació d'un partit autonomista a Mallorca. En parla extensament a les cartes que adreça a Joan Pons des del gener fins al març d'aquest mateix any. Ferrà des de Barcelona prepara la formació d'aquest partit i parla amb Cambó que ha de venir a Mallorca a principis de febrer. El grup de catalanistes mallorquins l'han d'anar a veure.⁴⁴ Ferrà envia a Joan Pons una llista dels que ell convocaria, formada per una quinzena de persones entre les quals hi havia Guillem Colom.

Quan Llorenç Villalonga (Dhey) publica *Mort de Dama* Ferrà i el seu grup reaccionen contra el seu autor. Ferrà és a Barcelona i intenta intervenir en els articles que s'escriuen i, una altra vegada, necessita la valuosa col·laboració de Guillem Colom al qual escriu el 28 de maig aquestes paraules:⁴⁵

«Vaig deixar an En Toni Salvà (te prec la major reserva) unes ratlles per La N^a Terra sobre el repugnant llibre de Dhey. En G. Forteza em feu notar que d'aquest autor se'n pot dir encara això que t'ajunt, amb súplica que facis de veure ben aviat En Salvà i tu i ell inserteu aquest paràgraf en la meva nota bibliogràfica, cas que troben oportú de publicar-la.

Si no es publicàs, trob que almenys s'hauria de concentrar tot el seu contingut en una píldora de tres retxes sense plàyer-hi energia.»

Finalment apareix a *La Nostra Terra* de maig de 1931, la recensió «*Dhey.—Mort de Dama.*— Gràfiques Mallorca.— Palma, 1931», signada per A[ntoni] S[alvà] R[ipoll]. A través d'ella podem veure que Ferrà des de Barcelona intervenia decisivament en *La Nostra Terra* a través de Colom i altres amics mallorquins.

Ferrà rep la proclamació de la República amb molta alegria però, ben aviat, l'alegria esdevé decepció, que comenta a l'amic l'octubre de 1931. Li diu que li parla del temps perquè és allò més agradable de què pot parlar i «*aquesta R. P. es va convertint per moments en lo que es diu una república*».⁴⁶

⁴⁴ Carta de Miquel Ferrà a Joan Pons, 16-I-30.

⁴⁵ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 28-V-31. Probablement el número de maig sortí endarrerit.

⁴⁶ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, 15-X-[?]. Pel tema, suposam que és del 1931.

L'única dada que tenim de la participació o millor, no participació, de Ferrà a l'Avantprojecte d'Estatut d'Autonomia és a través d'una carta que adreça a Guillem Colom des de Barcelona el 28 de maig. Li diu: «*Perdona que em despedís tan a la francesa. M'hauria agradat de veres fer una eixida amb tu però el dimarts vaig emplear quasi tot el dia veient els nostres i recullint impressions de totes bandes. Crec que hem perdut la jugada, per no haver-ne cregut els autonomistes quan era hora. Lo millor que podem fer ara és intensificar la feina dins la A. per la Cultura i actuar amb un sentit lliberal molt ampli fugint de la tònica integrista. Tem que no ho faran...*».⁴⁷ Això ens indica com Ferrà i Colom compartien totes aquestes victòries i fracassos polítics.

COMITÈ DE RELACIONS ENTRE CATALUNYA I MALLORCA. CARTA OBERTA DELS MALLORQUINS A POMPEU FABRA⁴⁸

L'octubre de 1933 es crea un comitè⁴⁹ que pretén agermanar Catalunya i Mallorca no políticament, sinó «*espiritualment*». El manifest, publicat al setmanari *Sóller*⁵⁰ alguns mesos més tard, n'exposa els objectius. Aquest manifest el firmen, conjuntament amb altres catalans i mallorquins, Miquel Ferrà i Guillem Colom.⁵¹

En una carta a Guillem Colom, de finals de maig de 1934, també li parla d'aquest Comitè: «*Si veus En Joan Pons, voldria que parlassis amb ell del Comité de Relaciones entre M. i C., que convé per moltes raons, que constitueix [sic]. Si veus en Toni Salvà, digues-li que no oblid ni R. Llull ni La N^a Terra. I si veus N'Elvir, digues-li que cada dia telefon al Rector perquè em digui quan ve a Mallorca, i no ho sap encara, i també que la conferència serà amb projeccions*». I continua: «*Te felicit perquè no et donaren cap premi en aquests Jocs. Quins poetes, i quins jurats! Si tantes eminències reunides no saben triar res més!*».⁵²

⁴⁷ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 28-V-31.

⁴⁸ Vegeu Josep MASSOT I MUNTANER, *Cultura i vida...*, Pub. Abad. Montserrat, 1978, pàg. 49.

⁴⁹ *Ibidem.*, pàg. 51-54.

⁵⁰ «Comitè de relacions entre Catalunya i Mallorca», *Sóller*, 26-V-34.

⁵¹ Es tracta de gent molt pròxima a Miquel Ferrà, que mantindrà correspondència o contacte directe amb la majoria en algun o molts moments de la seva vida.

⁵² Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 28-V-34. També hi trobam referències a les intencions de formar aquest comitè i el que en pensa Ferrà en una carta que escriu a Nicolau el 7 de juliol de 1933.

El mes de maig de 1934 Guillem Colom envia a Ferrà la traducció que ha fet de Mistral. Ferrà li agraeix l'obsequi dient-li que «*refresca l'esperit, cansat de rosegat espart*» i li fa aquest comentari: «*Te'n faria el millor elogi diguent-te que n'he llegit una sèrie de pàgines —i no pens deixar-ne cap per vert— sense trobar-hi res que desafinàs en lo més mínim a les meves orelles. Es una prosa com els vestits ben tallats, que un els porta i no se'ls sent. Del fons mistralenc ja no cal parlar-ne. Allò és poesia rural autèntica, com no en destil·larà mai la rabassa morta!*». ⁵³

El mes de maig de 1934, Pompeu Fabra i altres intel·lectuals catalans —molts d'ells amics de Ferrà, com Nicolau d'Olwer o Jordi Rubió— signen un manifest titulat *Desviacions en els conceptes de llengua i de Pàtria*. Intenten aclarir dues qüestions que consideren gravíssimes: la «*concepció de la nostra Pàtria com a formada únicament pel territori de l'actual Generalitat*» i la «*concepció que dona a la nostra Pàtria una extensió excessiva, que no ha tingut mai, provinent d'una confusió de catalanisme amb occitanisme*». El manifest interessa als homes de *La Nostra Terra*, que el publica, ⁵⁴ i al mateix Ferrà. Aquest mes de maig, ell i altres mallorquins, entre ells Guillem Colom, s'adhereixen al manifest a través d'una «*Carta oberta dels mallorquins al senyor Pompeu Fabra*», que apareix també a les pàgines de *La Nostra Terra*. ⁵⁵

També fou Ferrà qui presentà Miquel Dolç a Guillem Colom l'any 1934, segons aquest darrer ens conta en les seves memòries: «*Rebràs qualsevol dia la visita d'un pagès jovenet de Santa Maria que es diu Miquel Dolç. Vendrà carregat de versos i d'esdrúixols. Ha sortit d'un seminari de Teatins amb els quals es estat a Roma i a Sicília. En la seva inspiració convergeixen Horaci, el pare Barceló, Andreu Caimari, Carducci i Damià Martínez [...]. Però la meua impressió és que, dins la seva desigualtat i inseguretat de gust, és un poeta que cal posar en llista. Té molta cultura clàssica, assimila, sent les coses i fa els versos realment bé. Veuràs quins hexàmetres...*». I encara li fa un dels seus habituals encàrrecs: «*Ja miraràs de guiar-lo per dins el llac tranquil de la nostra cofraria literària*». ⁵⁶

L'any 1935 una sèrie de circumstàncies intensifiquen l'activitat de recollida de poemes i traduccions que Ferrà du normalment a terme per a l'*Almanac*

⁵³ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 28-V-34.

⁵⁴ *La Nostra Terra*, 1934, pàg. 178-180.

⁵⁵ *La Nostra Terra*, 1934, pàg. 225.

⁵⁶ Guillem COLOM FERRÀ, *Entre el caliu i la cendra*, Barcelona, 1972, pàg. 347-348. La carta de Ferrà és de 26-IX-34.

de les Lletres. En honor del Pen Club, el seu amic López-Picó vol dedicar un número de *La Revista*, exclusivament de traduccions, a les literatures estrangeres. Ferrà hi col·labora amb una traducció de les *Estances* de Moréas i escriu a Guillem Colom perquè demani als companys del Poetical Pullman Club⁵⁷ que n'hi enviïn. Colom compleix l'encàrrec i li envien les traduccions⁵⁸

El mateix 1935 a l'article «Els poetes mallorquins» publicat al *Sóller*,⁵⁹ Ferrà parla elogiosament de la traducció de *Nerto* que ha fet Guillem Colom. Parla de com l'ha refrescat aquesta traducció i aprofita per criticar la poesia que es feia al principat. Diu: «*Bon profit facin l'a[ss]èpsia, els arcs voltàics i les trompes de fonògrafs als teoritzants cubístics, i sobrerealistes negats a la poesia. Jo sempre creuré que no n'hi ha de més pura, ni de més actual, perquè és eterna, que la d'aquelles darreres pàgines adorables del poemet provençal descrivint l'ermita de Sant Gabriel, que potser algú trobi "localistes"...*».

L'any 1936 Guillem Colom publica *Antígona* i Ferrà li fa una crítica a un article que du el mateix títol que l'obra.⁶⁰ En aquest article Ferrà diu que Colom –juntament amb Riber i Maria Antònia Salvà– mantenen, amb la seva producció normal i constant, la tradició literària mallorquina. Seguidament presenta la gran ambició que mostra Colom amb aquest darrer llibre. Diu que *Antígona* surt del marc habitual de les activitats literàries mallorquines. Amb ella, Colom ha fet un assaig de teatre en vers, d'un gran lirisme que es situa «*dins la gran tradició clàssica que va de Sòfocles a Goethe*». Ferrà ressalta la dificultat de la tasca de «*donar a un públic modern la tragèdia terrible i dolorosa de la filla d'Èdip i de Yocasta [...]*» I comenta: «*Des dels primers quadres, d'una plàstica noble, d'arcaica simplicitat, sentiu el calfred de la bellesa antiga. Tot hi és colpidor i sobri. La sola disposició de l'escena ja us imposa*». Seguidament, diu que la tragèdia es va desplegant «*amb un interès creixent*». Després de contar el fil argumental comenta: «*La versificació, sobretot en els dos primers actes i al començament del tercer, és d'una ferma robustesa coturnada i, de cap a cap, conserva la nobilitat del to dins una expressió sempre directa i viva que recorda, a estones menys rural però tan enèrgica, la d'En Josep Mª de Sagarra*». Finalment, diu que el sabor de la tragèdia grega hi és «*però, subtil i quasi*

⁵⁷ Es tracta d'una tertúlia de poetes al bar Pullman, del Born de Palma. Agraïm aquesta informació a Josep Massot i Muntaner.

⁵⁸ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Barcelona, 24-III-35 i Carta de Guillem Colom a Miquel Ferrà, Calvià, 4-IV-35.

⁵⁹ *Sóller*, 23-VIII-35, pàgs. 9-10.

⁶⁰ *Ibidem*, 21-III-36.

insensible, s'hi filtra l'alè d'una gràcia cristiana nimbant en el darrer quadre el desmai d'Antígona, que, més que caure sota l'ala del Fat antic, sembla oferir la vida en holocaust». Ressalta finalment la pulcritud de l'edició.

LA GUERRA I LA POSTGUERRA

Tot el temps de la guerra Ferrà va ser a Mallorca. No tenim cartes d'aquest període entre els dos amics. No és estrany, car tal volta es podien veure per conversar i els temes de les seves converses és molt probable que no haguessin passat la censura franquista.

Després de la guerra, Ferrà feia d'enllaç entre els que eren fora –com Miquel Dolç i els amics catalans– i els amics de Mallorca com Guillem Colom. Així el 1939, Dolç escriu a Ferrà des de Saragossa i li demana que mostri les *Elegies* a Riber i Colom.⁶¹

Un altre cas és el d'un àlbum nadalenc que escriptors del Principat volen dedicar a Maria Antònia Salvà i en el qual reserven una pàgina en blanc perquè Ferrà hi estampi la seva dedicatòria. N'hi parla J. Ros Artigues el desembre de 1940 i li demana que digui a Guillem Colom que també se n'ha reservat una pàgina per a ell.⁶²

L'any 1941 se celebra el cinquantenari de l'Orfeó Català i hom prepara un àlbum commemoratiu per al mestre Millet. El poeta i músic català Joan Llongueras encomana a Ferrà i Dolç que aconseguixin dedicatòries de tots els amics mallorquins que puguin estimar i conèixer el mestre Millet. Li cita concretament Colom, Forteza, Mn. Thomas, Maria Antònia Salvà i Margarida Millet.⁶³

Colom i Ferrà aprofiten la vinguda d'algun amic o amiga catalans per anar junts d'excursió. Aquest és el cas, l'any 1942, de Rosa Leveroni que decideix venir a veure els ametlers florits i Ferrà li indica les dates adequades per poder-los contemplar a la plena. Aprofiten per anar d'excursió a Gènova amb Pere Bohigas i Guillem Colom, Leveroni queda encantada de la seva estada.⁶⁴

⁶¹ Carta de Miquel Dolç a Miquel Ferrà, Saragossa, 5-V-39.

⁶² Carta de J. Ros i Artigues a Miquel Ferrà, Barcelona, 16-XII-40.

⁶³ Carta de Joan Llongueras a Miquel Ferrà, Barcelona, 20-VII-41.

⁶⁴ Carta de Rosa Leveroni a Miquel Ferrà, Barcelona, 17-III-42.

Però les opinions de Ferrà i Colom no sempre coincidien. Ferrà el 1943 confia a Maria Antònia Salvà l'opinió que li mereixen els versos de Llorenç Moyà. Ell mateix reproduceix la carta de Maria Antonia que diu: «*Després que l'haguí llegit, vaig voler-lo donar a conèixer a l'amic Ferrà, i he tengut el gust d'escoltar d'ell —tan mal d'acontentar com és— un favorable judici d'aquesta obra de V. Troba que versifica molt bé, que els seus versos canten (sic). Opina, però que V. s'ocupa massa de Binissaleu en perjudici de l'originalitat, perquè el tema (diu ell) de les ruralies mallorquines ha estat esgotat en el dia d'avui per altres escriptors*».⁶⁵ Més endavant Salvà comenta que «*pel que fa a l'esgotament del ruralisme, segons el Sr. Colom, no deixa d'esser —em digué— un criteri, digne d'esser tingut en compte però personal, del Sr. Ferrà i per ventura oposat al d'algun altra gran poeta qualsevol*». Pensam que aquesta opinió de Ferrà és prou interessant, ja que d'alguna manera s'adona de l'esgotament d'aquest tema cabdal de l'Escola Mallorquina i, tal volta, de la mateixa Escola. És curiosa, per altra part l'opinió contrària de Colom i de Moyà en aquest aspecte. Segons sembla, Ferrà és en aquests moments menys ruralista que els qui han estat classificats com a segona generació de l'Escola Mallorquina.

VETLADES A CAN GUILLEM COLOM

A més de les famoses vetlades literàries semiclandestines que es feien a Can Massot, també se'n feien al domicili de Guillem Colom. Miquel Ferrà assisteix gairebé sistemàticament⁶⁶ a totes.

Però el domicili de Guillem Colom era lloc d'altres reunions a les quals també assistia Ferrà. Aquest és el cas, el juliol de 1944, de dos literats i un periodista valencians que feren un viatge a Mallorca. El valencià Miquel Adlert en parla a Ferrà en aquests termes: «*Podem ben bé dir que heu trobat a València un niu d'amics, que no desitgen sinó conèixer-vos personalment, per a què aquesta amistat siga més ferma. Esperem, Déu volent, poder fer aquest estiu un viatge a la vostra illa, viatge que curullaria les nostres il·lusions*».⁶⁷ Llorenç Moyà explica a les seves memòries que el 6 de juliol vingueren «*dos poetes i un periodista valencians, coneguts de Miquel Dolç. Eren els germans Xavier i Vicent*

⁶⁵ Llorenç MOYÀ, «Memòries literàries», *Lluc*, juny 1971, pàgs. 100-101.

⁶⁶ Informació facilitada per Josep Massot i Muntaner.

⁶⁷ Carta de Miquel Adlert a Miquel Ferrà, València, 24-IV-44.

Casp i Miquel Adlert. Donaren un recital a Can Angelí i l'endemà es reuniren a Can Colom per a donar-los a conèixer quelcom de la poesia mallorquina, però els valencians arribaren tard perquè venien de fer una excursió per l'illa». De totes maneres, Miquel Ferrà els llegí una antologia de la seva obra i un poema de Moyà i continua: «Acabada la lectura anàrem al Circol Mallorquí on obsequiaren els poetes valencians amb un sopar de germanor. Degut a les circumstàncies de l'hora, el brindis es feu a Can Colom, dedicant Xavier Casp un bell poema a Mallorca que contestà, amb un altre, el Sr. Colom. Aquestes salutacions s'imprimiren a la carta del sopar i les firmàrem tots per a portar-nos a casa un record perdurable de l'homenatge. [...] Un cop acabat el sopar recorreguérem la Murada i els carrers senyorials de Palma: Ca La Torre, La Portella, Can Formiguera, foren l'escenari de la nostra eixida».⁶⁸

Aquest any 1944 vénen a Mallorca diversos poetes i intel·lectuals catalans com Josep Maria de Casacuberta, Octavi Saltor, J. M. López-Picó, Manuel Bertran i Oriola... tots ells amics de Ferrà. Segons ens conta el mateix Ferrà⁶⁹ i Llorenç Moyà⁷⁰ a les seves memòries es veuen en diverses ocasions a Can Colom i reciten versos seus i d'altres poetes. És Ferrà qui presenta els seus amics catalans.

Aquests són clars exemples de com els amics Ferrà, Colom i alguns joves actuaven sota la Dictadura per fer efectiva en la clandestinitat tant la pràctica literària de la llengua com la concepció que tenien de la unitat de les terres de parla catalana.

Fou també Miquel Ferrà qui presentà el poeta Marià Villangómez a Guillem Colom i a altres. El 1945 Villangómez escriu a Ferrà⁷¹ i li envia alguns poemes en català que ha escrit i li anuncia el seu primer llibre *Sonetos mediterráneos* i li comenta que en vol enviar un exemplar a Guillem Colom, que va conèixer a través d'ell, i lamenta que el llibre no estigui en la llengua que Ferrà i Colom «*tan brillantment*» han conreat.

⁶⁸ Llorenç MOYÀ, «Memòries literàries», *Lluc*, juny 1971, pàg. 171.

⁶⁹ Cartes de Ferrà a Maria Antònia Salvà, Palma, 23-VI-44 i 20-X-44.

⁷⁰ Llorenç MOYÀ, «Memòries literàries», *Lluc*, juny 1971, pàg. 173.

⁷¹ Carta de Marià Villangómez a Miquel Ferrà, Cornellà, 22-V-45.

GUILLEM COLOM A BARCELONA, ENVIAT PER FERRÀ

Els amics catalans de Ferrà, després de la guerra, l'enyoren i desitgen que vagi a Barcelona a veure'ls tal com li comenta Ramon Aramon en una carta: «*Per què no us decidiu a venir a visitar-nos amb En Colom? No soc jo sol qui us ho demana. En Riba, En Sagarra, En Soldevila, En Sunyer, En Bonet i molts d'altres desitgen, com jo, poder cloure sobre vós els braços que de temps tenen oberts. Ens fareu encara esperar molt aquesta abraçada? Crec que seria una bona ocasió d'aprofitar el pont que ens brinden els dies 8-10 del mes vinent. Parleu-ne amb En Colom, decidiu-vos... i fins aleshores!*». I continua: «*Si, però, malgrat els nostres desigs i la vostra bona voluntat, persistissin aquelles circumstàncies que entorpeixen la vostra vinguda, de les quals ens heu hagut de parlar i que hem lamentat sovint, una cosa voldria pregar-vos. Tingueu la gentilesa d'escriure'ns un parell de quartilles de presentació de l'obra poètica d'En Colom. Vos sou el més qualificat per a fer-ho. I, ultra això, si cal que us troben lluny de la nostra companyia, almenys que ens acompanyi, no solament el vostre record, que sempre és ja amb nosaltres, sinó també una bella mostra de les vostres activitats intel·lectuals. Ho fareu?».*

Finalment, Ferrà no va a Barcelona i hi envia Guillem Colom amb un sobre —li demana que no l'obri fins el moment de la presentació. La lectura es fa dia 8 i dia 10 de desembre de 1944. Colom li explica la primera sessió en una carta del dia 9: «*Ahir a la nit tingué lloc a casa el Sr. Sunyer l'anunciada lectura. Fou un èxit de públic: una seixentena de persones. No sé com agrair-te els teus mots de presentació, tan "alts de punt". No és extrany que no me'ls deixessis veure abans*⁷² [...]. *Que Déu t'ho pagui i tot sigui per amor d'Ell i de Mallorca [...]. Hi havia En C. Riba (a qui amb sorpresa meva plagué molt un dels meus poemes per a infants), En Sagarra (a qui agradà força "Terra endins" i "Neu al cementiri"), En Lleonard, En Llongueres, Bertran i Oriola, Foix, Bofill i Ferro, etc. (a més d'En J. Carreras i Artau). Tots et saluden, t'abracen i t'enyoren de cor*».⁷³

A la mateixa carta, Colom li conta que el vespre Riba els ha de llegir fragments de la nova versió de l'*Odissea* i que l'endemà capvespre tornarà a fer la lectura a l'estudi del Sr. Masriera per als que el dia anterior no pogueren

⁷² Colom utilitzà aquest escrit de Ferrà com a liminar al seu llibre *Terra endins* publicat després de la mort de Ferrà.

⁷³ Carta de Guillem Colom a Miquel Ferrà, Barcelona 9-XII-44.

assistir-hi i el vespre es farà l'homenatge a Maria Antònia Salvà a ca l'arquitecte Bonet. Es veu que les sessions es multipliquen perquè Bertran i Oriola li parla de les sessions a «*can Sunyer, a cal Aramon, a l'Estudi Masriera, a can Saltor... i la dedicada a Maria Antònia*». ⁷⁴

Diverses persones li parlen d'aquesta estada de Colom a Barcelona i l'insisteixin que hi vagi ell en persona. ⁷⁵ Aramon, per la seva part, li explica que els dies d'estada de Colom a Barcelona foren «*plens, intensos, de vibració; la nostra gent exultava com poques vegades, i s'establí un gran corrent de simpatia per a les coses de Mallorca –i sobretot per a l'escola mallorquina*». També li diu que comprèn «*perfectament els motius que donen per a retardar la vostra vinguda. Els comprenc jo i els comprenen tots els companys. Però això no és prou per deixar de lamentar el no poder abraçar-vos*». ⁷⁶

El mes de juliol de 1946 ve a Mallorca l'amic de Ferrà, Millàs i Vallicrosa. Guillem Colom i el P. Batllori l'acompanyen a ca na Maria Antònia Salvà però no la hi troben. Ferrà li ho explica i li fa saber que Millàs és «*catedràtic de la Fac. de Lletres de Barcelona i el primer hebraïsta d'Espanya, boníssim amic meu, amb qui hem conviscut durant anys a Sant Gervasi*». ⁷⁷

El 16 de juliol de 1946 Ferrà assisteix, amb la seva dona, a un sopar a Son Puig de Puigpunyent, convidats per Carles Alabern. Explica a Maria Antònia, altra vegada amb humor, que en aquest sopar, on hi havia els Massot, els Colom, Francisca Massot i M. Forteza, «*En G. Colom ens llegí fins a la una i mitja del matí un poema de cingles, àguiles, voltors, penyals, neus, rocatams, ovelles, llamps, malvestats i desgràcies, el culpable del qual es, com pots suposar, el Compte Mal qui, segons descobriment d'En Miquel Forteza, resulta esser el qui donà permís al P. Grau per imprimir el seu infame llibrot sobre el fogó dels Jueus*». ⁷⁸

Finalment, el 15 de desembre de 1946 es reuneixen a Can Colom per parlar, entre d'altres afers, de les festes que es preparen a Montserrat per la benedicció d'un nou tron a la Mare de Déu, per a les quals han demanat cooperació als mallorquins. ⁷⁹

⁷⁴ Carta de J. Bertran i Oriola a Miquel Ferrà, Barcelona, 12-XII-44.

⁷⁵ Carta de Tomas Carreras Artau a Miquel Ferrà, Barcelona, 29-XII-44.

⁷⁶ Carta de Ramon Aramon a Miquel Ferrà, Barcelona, 22-XII-44.

⁷⁷ Carta de Miquel Ferrà a Maria Antònia Salvà, Ciutat, 17-VII-46.

⁷⁸ Carta de Miquel Ferrà a Maria Antònia Salvà, Ciutat, 17-VII-46.

⁷⁹ Carta de Miquel Ferrà a Maria Antònia Salvà, Palma, 15-XII-46.

Es veu que Colom no pogué assistir a una de les reunions que es feien. El mes de juliol de 1947, quatre mesos abans de morir, Ferrà li escriu i li diu que «*a ca'n Riba*» –es deu referir al domicili del fill de Carles Riba, Jordi, que aleshores viu a Palma– l'enyoraren, que eren molt pocs, que en Romeva va estar beníssim i que Colom hi fou citat repetidament. S'acomiada fins el diumenge següent «*a l'ofici*». Probablement es veien els diumenges a l'ofici de la Seu.⁸⁰ Pocs mesos després, el mes de novembre Ferrà moria a Palma, i amb la seva mort s'acabava aquesta llarga i fructífera amistat entre els dos poetes mallorquins.

L'any 1948, en el primer aniversari de la mort de Ferrà, els amics mallorquins li varen dedicar un homenatge a l'Acadèmia de Cultura Mallorquina de la Congregació Mariana de Palma. Colom hi va dictar la conferència titulada *Miquel Ferrà, poeta elegíac*. El mateix 1948, els amics mallorquins i catalans de Ferrà li dedicaren el recull *Endreces pòstumes a Miquel Ferrà*, que es publicà sense peu d'impremta a causa de la censura. Colom hi participà amb un poema titulat *El teu repòs* que mostra tant l'amistat entre els dos poetes com els vincles amb Sóller que havien establert:

EL TEU REPÒS

Com pesarà l'hivern de mes muntanyes
amic, que en la tardor ens has deixat!
Com traspasarà el viu de mes entranyes
el fred de l'orfanat!

Muda, trista, inquieta, la boirina
tombarà cap al tard sobre la vall,
s'assolarà en els camps freda brusquina
tot entelant dels gorgs el pur mirall.

La neu serà glaçada en les singleres
de l'Ofre i Massanella. El Puig Major
estendrà al sol ses cànides senyeres
de boira i gel de rutilant blancor...

⁸⁰ Carta de Miquel Ferrà a Guillem Colom, Ciutat, 24-VII-47.

I tu reposaràs sota la llosa
del teu fossar tranquil on, post el sol,
l'aspre aroma dels pins sobre els cors posa
un bàlsam pietós al nostre dol.

Viatger mai lassat del teu viatge,
cavaller mai retut d'alts ideals,
ens somriuràs des de l'eterna platja,
per sobre les borrasques hivernals.

I mentre errant per l'alta coma blava
plorarà el vent son desconsol pregon,
tu fruiràs sobre el dolor del món
de la vida eternal que mai s'acaba.

BIBLIOGRAFIA I FONTS

COLOM, Guillem. *Entre el caliu i la cendra. Memòries (1890-1970)*, Pòrtic, Barcelona, 1972.

GRANJA, Isabel. *L'acció pancatalanista i la llengua: Nostra Parla (1916-1924)*, Pub. Abad. Montserrat, 1995.

LLADÓ, Francesc. *La lluita per un Sóller que no pogué ser. Noucentisme i nacionalisme al setmanari «Sóller» (1911-1915)*. El Gall Editor, 2008.

MASSOT I MUNTANER, Josep. *Cultura i vida a Mallorca entre la guerra i la postguerra*, Pub. Abad. Montserrat, 1978.

MOYÀ, Llorenç. «Memòries literàries», *Lluc*, juny 1971, pàg. 100-101.

Les cartes dirigides a Miquel Ferrà són al seu arxiu personal, que guarda la seva família.